

जगातील आणि भारतातील सेंद्रिय शेतीची वाटचाल

सागर पाटील

आचार्य पदवी विद्यार्थी
कृषीविद्या विभाग, म.फु.कृ.वि., राहुरी

डॉ. जगदीश वाडकर

कृषी विस्तार शास्त्रज्ञ
कृषी विज्ञान केंद्र, बुलढाणा

भारतात हरितक्रांती यशस्वी होण्याअगोदर ज्या परंपरागत पद्धतीने शेती कसली जात होती तो सेंद्रिय शेतातच प्रकार होता. सेंद्रिय शेती पद्धती ही मानवाच्या प्राण्यांच्या व मातीच्या आरोग्याची गुरुकिल्ली आहे. मृदाशास्त्रात मातीला सजीव मानले आहे त्यामुळे मातीच्या आरोग्याची काळजी या पद्धती मार्फत घेतली जाते. सेंद्रिय शेती हा असा एक प्रकार आहे की ज्यात पीक उत्पादन घेण्यासाठी रासायनिक, कीटकनाशके या कृषी आदानांचा वापर केला जात नाही.

सेंद्रिय शेती म्हणजे जिवंत पर्यावरणीय रचना आणि जीवन चक्रास समजून घेऊन व रसायनांचा वापर टाळून केलेली एकात्मिक शेती पद्धती होय. रासायनिक खतांऐवजी सेंद्रिय खतांचा वापर करणे म्हणजे सेंद्रिय शेती नव्हे तर नैसर्गिक पद्धतीने शेती करण्यासाठी जे प्रयत्न केले जातात त्या सर्वांचा एकत्रित उल्लेख सेंद्रिय शेतीत केला जातो. सेंद्रिय शेती हे एक स्थायी आणि पर्यावरणास अनुकूल अशी उत्पादन प्रक्रिया आहे. शेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी जमिनीच्या अंगी असलेल्या उपजत गुणांमध्ये वाढ सेंद्रिय शेतीच्या माध्यमातून केली जाते.

सेंद्रिय शेतीचा अर्थ व व्याख्या:

सेंद्रिय शेती ही अलीकडील काळातील पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामातून विकसित होत असलेली संकल्पना असून ती नैसर्गिक जैविक प्रक्रियेवर आधारित आहे. शास्त्रीय ज्ञान आणि परंपरागत शेतीचे आधुनिक तंत्रज्ञानाची सांगड घालणं म्हणजे सेंद्रिय शेती होय. यामध्ये नियमानुसार नैसर्गिक कीडनाशके व नैसर्गिक खतांचा वापर करून शेती उत्पादन घेण्याचा प्रयत्न केला जातो. तसेच आरोग्यदायी पिके, आरोग्यदायी पर्यावरण, मानवी आरोग्य या गोष्टीवर भर देण्याचा प्रयत्न केला जातो.

व्याख्या:

- जी शेती मृदेची उत्पादकता आणि कीड नियंत्रणासाठी पीक, हिरवळीचे खत, कंपोस्ट, जैविक कीड नियंत्रण आणि यांत्रिकी लागवडीवर अवलंबून असते तिला सेंद्रिय शेती असे म्हणतात.

- सेंद्रिय शेती म्हणजे जमिनीच्या अंगी उपजत असलेल्या अंगभूत गुणांमध्ये वाढ करण्यासाठी शेती व पर्यावरणातील टाकाऊ पदार्थ मनुष्य व प्राण्यांचे मूलमंत्र पर्यावरणात पोषक ठरतील अशा जिवानूंचे संवर्धन करून त्याचा वापर करणे होय.

सेंद्रिय शेतीची वैशिष्ट्ये:

- मृदा संवर्धन करणे.
- जमिनीतील उपलब्ध पौष्टिक घटकांत वाढ करणे.
- पिकांची फेरपालट करत पीक पद्धतीत विविधता.
- नैसर्गिक पद्धतीने कीड नियंत्रण करणे.
- पिके, प्राणी, पर्यावरण व मानवी आरोग्यांचा समतोल साधणे.

सेंद्रिय शेतीची गरज:

भारतात लोकसंख्येच्या दृष्टीने अन्नधान्याची सतत टंचाई असायची ही टंचाई दूर करण्यासाठी नियोजनकरांनी नवीन कृषी धोरण राबविले त्यालाच हरितक्रांती असे म्हणतात. भारतात हरितक्रांती यशस्वी झाल्यानंतर कृषी उत्पादनात वाढ करण्यासाठी यांत्रिकीकरण या आधुनिक पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. शेती उत्पादनात वाढ करण्यासाठी अधिकाधिक रासायनिक खते, कीटकनाशके इत्यादींचा वापर होऊ लागला. सुरुवातीच्या काळात या आधुनिक साधनांच्या सहाय्याने शेती उत्पादनात प्रचंड वाढ झाली. ही वाढ काही काळच राहिली व अलीकडील ही वाढ संधगतीने होत आहे. काही भागात रासायनिक खते व कीटकनाशकांचे दुष्परिणाम जाणवू लागले आहे व तिची उत्पादकता कमी होऊ लागली. रासायनिक खते कीटकनाशके त्यांच्या अतिरेकी वापरामुळे भारतातील बरीच उत्पादने आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नाकारली जात आहे. कारण त्यात रसायने आणि कीटकनाशकांचा अंश जास्त आहे शिवाय त्यांचा टिकाऊपणा कमी आहे ती आरोग्याला अपायकारक ठरत आहे हे सर्व टाळण्यासाठी सेंद्रिय शेतीची गरज आहे.

सेंद्रिय शेतीचा उगम:

सेंद्रिय शेतीचा उगम मेसोपोटेमिया, सिंध, यांगत्से वहोयांगहो (चीन) या प्राचीन संस्कृती काळापासून झालेला. सेंद्रिय खतांचा उल्लेख हिंदुधर्माच्या ऋग्वेदात व अथर्ववेदात आढळतो. यावरून प्राचीन काळात भारतातही सेंद्रिय शेती होत असावी हे स्पष्ट. तथापि सेंद्रिय शेतीची संकल्पना पाश्चिमात्य अर्थशास्त्रज्ञ स्टेनर याने इ.स. १९२४ मध्ये मांडली. १९३० ते १९४० या दशकात सेंद्रिय चळवळ सुरू. पुढे सेंद्रिय शेती संकल्पनेचा विकास घडवून आणण्याचे कार्य सर **अल्बर्ट हार्वर्ड** यांनी केले. हार्वर्ड यांना **सेंद्रिय शेतीचे जनक** मानले जाते यानंतर जे. आय. रोजललेडी ईव्हबॅलफोर यांनी सेंद्रिय शेतीचे कार्य जगभर पसरविले.

सॅद्रिय शेतीचा जागतिक आढावा:

भारतामध्ये विविध कृषी हवामान उपलब्ध असल्यामुळे सर्व प्रकारचे सॅद्रिय उत्पादन तयार करण्यास वाव आहे. नॉर्वेमध्ये माता आणि गर्भवती महिलांचे अन्नसेवन याविषयी सर्वेक्षण करण्यात आले. या सर्वेक्षणात ६४ हजार महिलांचे सर्वेक्षण करण्यात आले. त्यात असे आढळून आले की सॅद्रिय अन्नपदार्थांचे सेवन करणाऱ्या महिला व बालकांचे आरोग्य इतर अन्नपदार्थांचे सेवन करणाऱ्या महिलांपेक्षा अतिशय चांगले आढळून आले. जगातील अनेक देशात सॅद्रिय शेतीचा वेगाने विस्तार होत आहे सॅद्रिय शेती संदर्भात १६२ देशांच्या तपशिलांची नोंद झाली आहे. १९९९ मध्ये सॅद्रिय शेतीखाली एकूण क्षेत्र ११ दशलक्ष हेक्टर होते ते आता ३८ दशलक्ष हेक्टरवर गेलेले आहे.

जगातील सॅद्रिय शेतीखालील जमीन (दशलक्ष हेक्टर)

खंड	जमीन	सॅद्रिय शेती टक्केवारी
उत्तर अमेरिका	२.८	७.०० %
लॅटिन अमेरिका	६.८	१८.०० %
आफ्रिका	१.१	३.०० %
आशिया	३.७	१०.०० %
युरोप	१०.६	२९.०० %
ऑस्ट्रेलिया	१२.२	३३.०० %

(आधार: इंडियन अग्रिकल्चर ऑन द इव्ह ऑफ सेकंड ब्रीन रेवॉल्युशन पेज-८१)

सन १९९० पासून जागतिक पातळीवर सॅद्रिय शेतीमालाचे उत्पादन वाढत आहे. सन २००७ पर्यंत जवळजवळ ६० देशातील सॅद्रिय शेतीला मान्यता देण्यात आलेली. जागतिक सॅद्रिय शेतीमध्ये ऑस्ट्रेलिया खंडाचा (३३ टक्के) पहिला क्रमांक लागतो. त्यानंतर युरोप २९ टक्के, लॅटिन अमेरिका १८ टक्के, आशिया १० टक्के, उत्तर अमेरिका ७ टक्के, आफ्रिका ३ टक्के यांचा क्रम लागतो.

भारतातील सॅद्रिय शेती:

भारतात प्राचीन काळापासून सॅद्रिय शेती केली जात आहे. जागतिक पातळीवर सॅद्रिय शेतीची चळवळ सुरू होण्यापूर्वी भारतात सॅद्रिय शेती विकसित झालेली. आजही भारतात अनेक खेड्यांमधून सॅद्रिय शेती केली जाते. भारत सरकारने सन २००३ मध्ये सॅद्रिय शेती राष्ट्रीय संस्था स्थापन केलेली. तसेच पेढा सारख्या संस्थांची स्थापना गाजियाबाद वरून इंडिया ऑर्गॅनिक बोधविन्ह द्वारे प्रमाणित सॅद्रिय कृषी मालाची बाजारपेठ देश आणि विदेशात उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. भारतातील सिक्कीम या राज्याने २०१७ पर्यंत संपूर्ण राज्य सॅद्रिय शेतीखाली आणण्याचे मिशन हाती घेतलेले

होते आणि ते राज्य आता पूर्णपणे सॅद्रिय शेती करणारे राज्य ठरले आहे.

२०११-२०१२ मध्ये सॅद्रिय प्रमाणीकरणातील काही प्रमुख राज्यांतील प्रमाण (हेक्टर मध्ये)

राज्य	सॅद्रिय शेती प्रमाण (हेक्टर)
आंध्रप्रदेश	४७४७६.७७
छत्तीगडम	२९९९७०.६०
हिमाचलप्रदेश	९३३७९८.२०
जम्मू काश्मिर	२६८३४.३६
कर्नाटक	११८७३०.७
केरळ	१७७८९.४९
मध्यप्रदेश	४३२१२९.७०
महाराष्ट्र	२४७३३९.३०
ओरिसा	४३८६८.१८
राजस्थान	२२२३१९.१०

(आधार: स्टेट वार्ड्स फार्मिंग एरिया अंडर ऑर्गॅनिक सर्टिफिकेशन, मिनिस्ट्री ऑफ आग्रिकल्चर)

वरील तक्त्यामध्ये सॅद्रिय राज्यामध्ये हिमाचल प्रदेश, मध्य प्रदेश, आंध्र प्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यांचा मोठ्या प्रमाणात समावेश दिसून येतो.

सॅद्रिय शेतीचे प्रमुख फायदे पुढीलप्रमाणे:

- पशुधनाच्या वाढीसाठी उपयुक्त:**
 सॅद्रिय शेतीत, म्हशी, शेळ्या, अशा पशुधनाची पैदास व त्यांची वाढ हा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. पशूपासून शेणखत मिळते. या शेण खताचा उपयोग जमिनीची सुपीकता वाढविण्यासाठी करता येतो. शिवाय बायोगॅस मिळतो. पशुधनापासून दूध, लोकर, मांस, कातडी इत्यादी गोष्टी मिळतात.
- पीक उत्पादनासाठी उपयुक्त:**
 पीक उत्पादन हा सॅद्रिय शेतीचा मुख्य घटक आहे. मनुष्य आणि प्राण्यांसाठी पिकाचे उत्पादन घेतले जाते. पिके घेताना मानवी आरोग्याच्या दृष्टीने विचार केला जातो. तसेच जमिनीची उत्पादकता टिकवून ठेवण्यासाठी पिके बदलून घेतली जातात. पिकांच्या विविधतेमुळे कीडनियंत्रण, धूप नियंत्रण, तण नियंत्रण हे फायदे मिळतात.
- सॅद्रिय खताची उपलब्धता:**
 सॅद्रिय खते ही सॅद्रिय शेतीची मूलभूत वैशिष्ट्य मानले जातात. सॅद्रिय खतांमध्ये सोनखत, हिरवेखत, कोंबडी खत, मासळी खत इत्यादी खतांचा समावेश होतो, सॅद्रिय खताच्या वापरामुळे जमिनीची सुपीकता टिकून राहण्यास मदत होते.

मानवी आरोग्यासाठी फायदेशीर:

सुरक्षित अन्नधान्य, भाजीपाला व फळे मानवी आरोग्याचे महत्वाचे घटक. हरित क्रांतीनंतर सर्वत्र रासायनिक खतांचा व कीटकनाशकांचा मोठ्या प्रमाणात वापर सुरु झाला. रसायनांचा अतिरिक्त वापर झाल्यामुळे त्याचा परिणाम अन्नधान्य, भाजीपाला व फळांच्या माध्यमातून मानवी आरोग्यावर होत असून मानवी आरोग्य बिघडत आहे. त्याऐवजी सेंद्रिय खते व कीडनाशके यांचा वापर करून सेंद्रिय उत्पादने घेतली जातात. ती मानवी आरोग्याला अपायकारक न ठरता फायदेशीर ठरत आहेत.

जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढण्यास मदत:

रासायनिक खते, कीटकनाशके व पाणी यांच्या अतिरिक्त वापरामुळे जमिनीचे आरोग्य. परंतु सेंद्रिय शेतीमुळे जमिनीचे आरोग्य चांगले राहते. सेंद्रिय घटकांमुळे जमिनीची धूप कमी होते. हवा खेळती राहते. जमिनीची ओलावा धरून ठेवण्याची क्षमता वाढते. जमिनीची उत्पादन क्षमता वाढण्यास मदत होते.

पाणी व्यवस्थापन:

सेंद्रिय शेती पद्धतीमध्ये जल व्यवस्थापन नैसर्गिकरीत्या होते. म्हणजेच सेंद्रिय शेतीतील पिकांना पाणीपुरवठा कमी लागतो. कारण सेंद्रिय घटकांच्या पुरवठ्यामुळे जमिनीची पाणी धरून ठेवण्याची क्षमता जास्त असते.

तण नियंत्रण:

सेंद्रिय शेतीत तणनियंत्रणासाठी रासायनिक द्रव्यांचा वापर न करता वनौषधांचा वापर केला. तसेच मजुराकडून भांगलणी करून तणनियंत्रण केले जाते. योग्य पद्धतीने जमीन नांगरणे, कुळवणे, आंतरपीक घेणे, वेळेत पेरणी व पिकांची योग्य निगा राखणे याद्वारे तणनियंत्रण केले जाते.

शेतमालाची साठवणूक:

आरोग्याच्या दृष्टीने शेतमालाची उत्तम प्रकारे नैसर्गिक पद्धतीने साठवणूक करणे महत्वाचे असते. सेंद्रिय शेतीमध्ये साठवणुकीसाठी रासायनिक औषधाऐवजी नैसर्गिक गोष्टींवर भर दिला जातो. त्यामुळे आरोग्याला धोका निर्माण होत नाही.

इतर फायदे:

- १) जमिनीतील जिवानूंचे अस्तित्व टिकून राहते व त्यामुळे जमिनीचा पोत सुधारतो.
- २) खते व कीटकनाशकांच्या वापरापासून निर्माण होणाऱ्या जलप्रदूषण व हवाप्रदूषणास पायबंद बसतो.
- ३) रासायनिक खते व कीटकनाशके होणाऱ्या खर्चात बचत होते.
- ४) पर्यावरण संतुलन राखण्यास मदत होते.
- ५) आर्थिक उत्पन्नात वाढ व खर्चात घट याद्वारे आर्थिक नियोजन करता येते.

सेंद्रिय शेती विकास आणि भारत:

केरळ हे भारतातील प्रगत राज्य असून आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक या सर्व आघाड्यांवर यशस्वी असणारे राज्य आहे. मसाले, नारळ व कॉफी साठी प्रसिद्ध राज्य आहे. सेंद्रिय माल भारतातून पाठवणारे अग्रगण्य राज्य आहे. सेंद्रिय शेतीत राज्य शासनाबरोबरच शेतकऱ्यांच्या बारा स्वयंसेवी संस्था २००३ पासून काम करीत आहेत. वायनाड ही सेंद्रिय शेती संस्थेची शिखर संस्था आहे. या बारा संस्थेतील ३५०० शेतकरी २२५० हेक्टर वर सेंद्रिय मालाची मार्केटिंग करतात.

पंजाब:

पंजाब मधील १०५ लाख हेक्टर क्षेत्रापैकी १/३ क्षेत्रावर रिलायन्स, भारती सारख्या मोठ्या संस्था अब्जोऱ्यांच्या माध्यमातून नवीन पिकांची लागवड सेंद्रिय पद्धतीने करून पुढील दहा वर्षात शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढवण्यात आल्याचे राज्याचे मुख्यमंत्री कॅप्टन अमरसिंह यांनी सांगितले आहे. या कंपन्यांमार्फत सेंद्रिय भाजीपाला पिकवून युरोप अरब, आशियायी राष्ट्रांना निर्यात करणार आहे. त्यासाठी २५ दशलक्ष डॉलरची गुंतवणूक केली आहे. म्हणून सेंद्रिय शेतीतून विशेष करून तांदूळ, गहू व मसाला पदार्थ यांची निर्यात केली जाते. पंजाब मध्ये शेतकरी आपले बटाटा उत्पादने युरोपमध्ये पाठविण्यासाठी सज्ज आहे.

काश्मीर:

काश्मीर मध्ये अलीकडेच २९ गावातून आदर्श कृषी विज्ञान केंद्राची स्थापना केली आहे. हे जैविक कीडनियंत्रण व केंद्रीय संसाधने तयार करणार आहे. या केंद्रामार्फत सेंद्रिय शेती प्रसारासाठी खास कार्यक्रम आखण्यात आला आहे. त्याबरोबर सेंद्रिय पद्धतीने केशर उत्पन्न घेण्यासाठी विद्यापीठाचा संशोधक विभाग काम करीत आहे.

कर्नाटक:

सेंद्रिय शेती पद्धतीने फळे आणि फुलेनिर्माण करणारे कर्नाटक हे प्रथम क्रमांकाचे राज्य आहे. बेंगलोर येथील जगप्रसिद्ध लालबाग बोटॅनिकल गार्डन सोसायटीत सेंद्रिय पदार्थांचे किस्कोळ विक्री केली जाते. त्याचबरोबर तमिळनाडू, गुजरात, आसाम, मणिपूर, हिमाचल प्रदेश, आंध्र प्रदेश, गोवा या राज्याची सेंद्रिय शेती विकसित होत आहे.

सेंद्रिय शेती आणि महाराष्ट्र:

कोंकण, पश्चिम महाराष्ट्र, मराठवाडा व विदर्भ असे हवामानानुसार चार विभाग पडतात. महाराष्ट्रात पश्चिम महाराष्ट्र हा सदन शेतीत गणला जातो. त्यामध्ये नाशिक, नागपूर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, सांगली व कोल्हापूर इत्यादी जिल्हे शेती क्षेत्रात अग्रेसर आहे. जळगाव, धुळे हे कोरडवाहू जिल्हे आहेत. पण या जिल्ह्यात

सॅद्रिय शेतीने आघाडी घेतली आहे. महाराष्ट्राच्या शेतकऱ्यांना सॅद्रिय शेती नवीन नाही परंतु २००३ पासून तांत्रिक मार्गदर्शन यामुळे शेतकरी गटागटाने प्रयोग करू लागले. महाराष्ट्र सरकारने गेल्या तीन-चार वर्षांत या योजनेअंतर्गत गांडूळ निर्मिती साठी १६ कोटी ७७ लाख रुपये खर्च तर सॅद्रिय शेती प्रसारासाठी १३ कोटी रुपये खर्च केले. भारतात उतरांचल हे राज्य सॅद्रिय प्रमाणीकरणात पहिले राज्य आहे. तर महाराष्ट्र हे सॅद्रिय शेतीचा पुरस्कार करणारे दुसरे राज्य आहे.

सॅद्रिय शेती आणि कोल्हापूर:

कोल्हापुरातील गुळ उत्पादक संघाच्या मदतीने अलीकडे एक राज्यस्तरीय परिषद घेण्यात आली. या परिषदेत सॅद्रिय शेती, सॅद्रिय उत्पादन, सॅद्रिय गुळ तंत्रज्ञान जागतिक बाजारपेठा, सॅद्रिय शेती अर्थकारण या सर्व विषयांवर अनुभवी तज्ञांचे मार्गदर्शन केले. त्यामध्ये सॅद्रिय ऊस व गुळ निर्मितीसाठी शेतकऱ्यांमध्ये जागृती होत आहे. त्याबरोबर पुणे, सातारा या ठिकाणी सॅद्रिय शेती बाबत मोठ्या प्रमाणात जागृती झालेली आहे.

सॅद्रिय शेती आणि सातारा:

भौगोलिक दृष्ट्या सातारा जिल्ह्याचे दोन भाग पडतात. पाटण, जावळी, महाबळेश्वर या तालुक्यांतही महाबळेश्वर येथे ३५० मिलिमीटर पेक्षा जास्त पाऊस पडतो. परंतु खंडाळा, फलटण, माण, खटाव हे तालुके दुष्काळी आहेत. कृष्णा, कोयना काठावर उसाच्या शेतीबरोबर बागायती पिके, भाजीपाला घेतला जातो. शासनाच्या अनेक योजनांचा लाभ शेतकरी घेत असून जिल्ह्यातील हरितगृहातील फुले सिंगापूरला तर काही शेतकरी युरोपला द्राक्ष पाठवतात.

सॅद्रिय शेती व शासनाचा सहभाग:

राष्ट्रीय धोरणात उत्पादकता व उत्पन्न वाढविण्यास सॅद्रिय शेतीस अग्रक्रम दिला आहे. सातारा जिल्ह्यात २००४ पासून तालुका स्तरावरील चिकित्सालयातून प्रशिक्षण देऊन सॅद्रिय शेतीचा प्रसार करण्यात येत आहे. या कार्यक्रमांतर्गत जिल्ह्यात २००६ सालापासून उत्पादनासाठी सरकारने ८ लाख २ हजार ५०० तर केंद्र सरकारने १५ लाख रुपये अनुदानापोटी शेतकऱ्यांना दिले. १२१०० शेतकऱ्यांनी फलोत्पादन, ऊस, भाजीपाला, आले या पिकासाठी गांडूळ खताचा वापर केला आहे. जिल्ह्यातील काही तालुके शासनाने कृषी चिकित्सालय सुरू केली आहे. त्या अंतर्गत विविध विषयांवर शेतकरी व कर्मचारी यांना प्रशिक्षण दिले जाते.

सॅद्रिय शेती प्रमाणीकरण:

सॅद्रिय शेती पद्धतीमध्ये प्रत्येक उत्पादन पद्धती आणि कृती किंवा त्याचा भाग त्यापासून तयार होणारे त्याचे पीक, पशुधन आणि त्याची उत्पादने आणि इतरही उत्पादने की त्यांना '१०० टक्के सॅद्रिय' किंवा 'सॅद्रिय' किंवा सॅद्रिय पदार्थापासून निर्मित असे लेबल लावले जाते.

त्याची विक्री केली जाते. त्या सर्वांचे प्रमाणीकरण करणे आवश्यक असते. फक्त शेती उत्पादनाचे प्रमाणीकरण करता येत नाही तर त्या संपूर्ण उत्पादन पद्धतीचेच प्रमाणीकरण करावे लागते. यासाठी ही संपूर्ण उत्पादन पद्धत योग्य त्या मानकांप्रमाणे नियम व अटीचे पालन करणारी असावी लागते.

सॅद्रिय शेतीशी निगडित महत्वाच्या संस्था:

• जागतिक संस्था:

१. इंटरनॅशनल फेडरेशन ऑफ ऑर्गेनिक अग्रिकल्चर मुव्हमेंट (IFOAM)
२. यू. एस. ए. नॅशनल ऑर्गेनिक प्रोग्रॅम, अमेरिका (NOP)
३. युनायटेड किंग्डम रजिस्टर ऑफ ऑर्गेनिक फूड स्टॅंडर्ड (UKROFS)
४. ऑस्ट्रेलिया क्वारंटाईन अँड इन्स्पेक्शन सर्व्हिसेस (AQIS)
५. जपानीज आग्रिकल्चर स्टॅंडर्ड, जपान

• भारतातील संस्था:

१. अग्रिकल्चर अँड प्रोसेस फूड प्रॉडक्ट्स एक्सपोर्ट डेव्हलपमेंट अथॉरिटी (APEDA) तिसरा मजला, एन. सी. तू. आयभवन ३, सिरी इंटरनॅशनल एरिया, ऑगस्ट क्रांती मार्ग नवी दिल्ली, संकेतस्थळ www.apeda.com
२. असोसिएशन फॉर प्रमोशन ऑफ ऑर्गेनिक फार्मिंग, (APOF) यूएएस, अल्युमिनी असोसिएशन बिल्डिंग बेल्लारी रोड, हेब्ल बेंगलोर ५०००२४ कर्नाटक, संकेतस्थळ apof@vsnl.net
३. स्पाइस बोर्ड ऑफ इंडिया, संकेतस्थळ <http://eee.Indianspices.com>
४. कॉफी बोर्ड, संकेतस्थळ <http://www.indiacoffee.org>
५. टी बोर्ड, संकेतस्थळ <http://www.teauction.com/industry/board.asp>
६. नॅशनल सेंटर फॉर ऑर्गेनिक फार्मिंग, २०४-बिसिजिओ कॉम्प्लेक्स, कमला नेहरु नगर गाझियाबाद उत्तरप्रदेश संकेतस्थळ ndbc@nic.inwww.dacnet.in/inca
७. इंडोसर्ट
८. इकोसर्ट इंटरनॅशनल फोरेस्टर स्ट्रीट, ८७ डी ३७५२० ऑस्ट्रेलिया, जर्मनी.

• महाराष्ट्रातील प्रमाणीकरण यंत्रणा:

१. बी. व्ही. वयू. आय. (इंडिया) प्रायव्हेट ली. मुंबई
२. इंटरनॅशनल रिसोर्सेस फॉर कॉन्लर ट्रेड, मुंबई
३. नॅशनल ऑर्गेनिक सर्टीफिकेशन असोसिएशन (NOCA) पुणे.
४. इकोसर्ट इंटरनॅशनल, इकोसर्ट एस. ए ब्रांच ऑफिस, ५४ ए कांचननगर, नक्षत्रवाडी औरंगाबाद ४१० ००२

(संपर्क: +९१ ८६९८२३२७४९)

